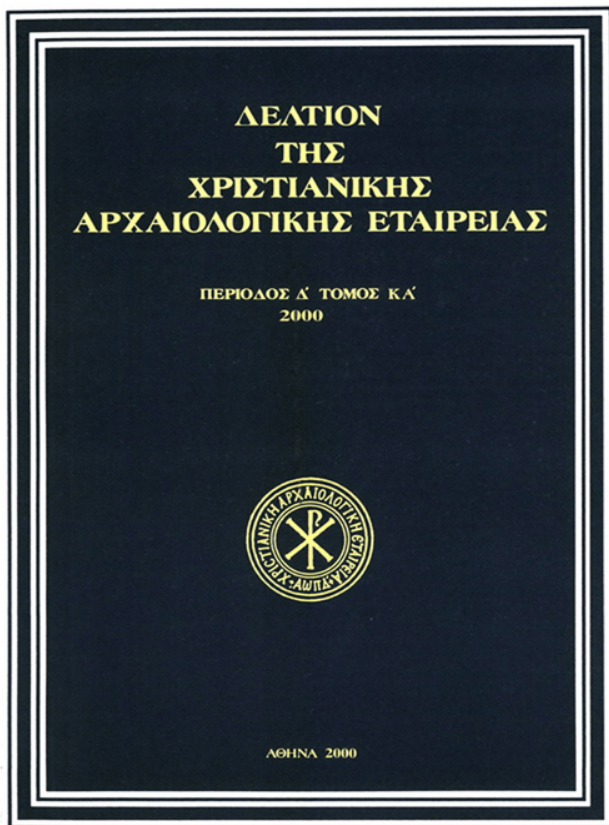

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 21 (2000)

Δελτίον ΧΑΕ 21 (2000), Περίοδος Δ'

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΡΟΔΟ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Άννα-Μαρία ΚΑΣΔΑΓΛΗ

doi: [10.12681/dchae.564](https://doi.org/10.12681/dchae.564)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΣΔΑΓΛΗ Ά.-Μ. (2011). ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΡΟΔΟ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 21, 267-274. <https://doi.org/10.12681/dchae.564>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Χριστιανικά νομίσματα από τη Ρόδο. Μία πρώτη προσέγγιση

Άννα-Μαρία ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΑ' (2000) • Σελ. 267-274

ΑΘΗΝΑ 2000

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΡΟΔΟ. ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ¹

Η Ρόδος και τα περίχωρά της ανασκάπτονται συστηματικά εδώ και πενήντα χρόνια περίπου. Η ραγδαία ανάπτυξη της πόλης μετά την ενσωμάτωση με την Ελλάδα (1947) υποχρέωσε την Αρχαιολογική Υπηρεσία να επιδοθεί σε τεράστιο αριθμό σωστικών ανασκαφών, με αποτέλεσμα οι μελετητές να γνωρίζουν σήμερα καλά την αρχαία πόλη και τα νεκροταφεία της. Μόνο η περιοχή του τειχισμένου μεσαιωνικού οικισμού παρέμεινε για μεγάλο διάστημα κλειστός χώρος για τους ανασκαφείς, επειδή καλύπτεται κατά το μεγαλύτερο μέρος της από διατηρητέα κτίρια και η οικοδομική δραστηριότητα ήταν περιορισμένη.

Μετά το 1971 η νεοσύστατη 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων άρχισε τη συστηματική έρευνα του ιστορικού κέντρου, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία της. Παράλληλα συνεχίστηκαν εκεί και σποραδικές ανασκαφές από συναδέλφους της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, όπου τα ευρήματα χρονολογούνταν σε πρώιμες εποχές. Έτσι, στις δύο σημαντικές ανασκαφές της εποχής του Ι. Κοντή, όπου εντοπίστηκε το αρχαίο τείχος, μπορούμε σήμερα να προσθέσουμε τις ανασκαφές στα οικοπέδα Μαραβέλια, Νικόλη, της Παναγίας του Κάστρου, της Παναγίας του Μπούργκου, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, της Αγίας Τριάδας, του Αγίου Σπυρίδωνα, του Αγίου Μάρκου, του Αγίου Γεωργίου, των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Κωνσταντίνου, στην οδό Αγησάνδρου, στην οδό Παναϊτίου (Άγιος Ιωάννης των Ιπποτών) και τον Ξεβώνα της Αγίας Αικατερίνης².

Διάσπαρτα τεκμήρια έχουμε ακόμα από μικρότερης κλίμακας σωστικές έρευνες σε αρκετά σημεία του μεσαιωνικού οικισμού, που βοηθούν τη συγκρότηση μιας πληρέστερης εικόνας για την εξέλιξη της πόλης κατά τους σκοτεινούς χρόνους. Βαθμιαία αρχίζει να συμπληρώνεται το κενό που στο παρελθόν στάθηκε ανυπέβλητο εμπόδιο για τους ερευνητές. Σε αυτό το στάδιο η παράθεση της εικόνας που δίνει το νομισματικό υλικό, έστω και συνοπτικά, παρουσιάζει ενδιαφέρον παρά τις δυσκολίες που ενέχει.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, η συρρίκνωση της αρχαίας πόλης ξεκίνησε από τις παρυφές και σταμάτησε σε κάποια απόσταση από το λιμάνι, που παρέμεινε σημαντική ναυτική βάση των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων και, αργότερα, εναντίον των Σελτζούκων Τούρκων (Εικ. 1). Πρόσφατα, η πρόοδος στη μελέτη της πόλης των Ιωαννιτών φώτισε κάπως και την περίοδο του βυζαντινού οικισμού³. Πάντως, η περιορισμένη συγκριτικά ανασκαφική δραστηριότητα στο εσωτερικό του οχυρωμένου οικισμού σημαίνει ότι η εκπροώπηση των μέσων χρόνων στο νομισματικό δείγμα υστερεί αναλογικά.

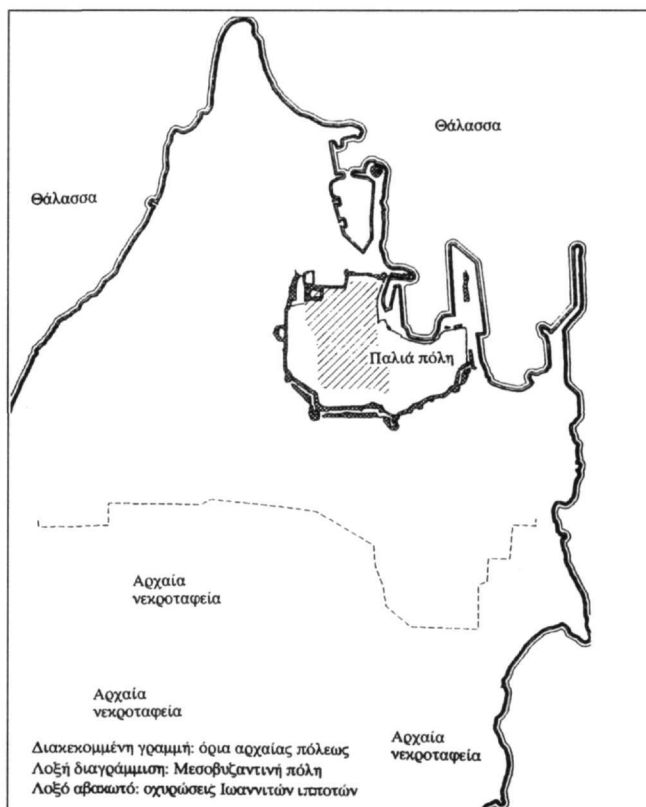
Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι στις παλαιότερες ανασκαφές, ακόμα και μέσα στο μεσαιωνικό οικισμό, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος αποτελούσαν τα λείψανα της αρχαιότητας. Η σχετική αδιαφορία, με την οποία παλαιότεροι ερευνητές αντιμετώπιζαν τα μεσαιωνικά στρώματα και τα ευρήματά τους, είναι έκδηλη κατά την ανάγνωση των ανασκαφικών ημερολογίων

1. Η αρχική μορφή του θέματος παρουσιάστηκε στο *Δέκατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, σ. 29. Από τότε έγιναν μεγάλα βήματα στην έρευνα και το νομισματικό υλικό έχει σχεδόν διπλασιαστεί. Πάντως είναι αξιοσημείωτο ότι οι βασικές παρατηρήσεις και τάσεις δεν έχουν αλλάξει: έγιναν απλώς πιο σαφείς.

2. Συνοπτική παρουσίαση των ανασκαφών αυτών γίνεται στα

Χρονικά του ΑΔ. Όμως τα νομισματικά ευρήματα σπάνια αναφέρονται, κατά κανόνα λόγω καθυστερήσεων στη συντήρηση, ορισμένες δε από τις ελάχιστες αναφορές χρειάζονται αναθεώρηση υπό το φως των εξελίξεων στην έρευνα των βυζαντινών νομισμάτων.

3. Βλ. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994· ο ίδιος, *Οι Ιππότες της Ρόδου, το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1994.

Εικ. 1. Ρόδος. Έκταση της πόλης.

έως τα μέσα της δεκαετίας του '60. Τα χριστιανικά νομίσματα που σώζονται από τις ανασκαφές αυτές είναι συνήθως μεγάλοι σε μέγεθος φύλλεις. Άλλο σοβαρό πρόβλημα για τη διάσωση, περισυλλογή και ταύτιση των πιο ευαίσθητων νομισμάτων αποτελεί έως σήμερα η σύσταση του ροδιακού εδάφους, που είναι έντονα όξινη και διαβρώνει το χαλκό σε βάθος.

Ο εντατικός ρυθμός της έρευνας και διάφορες πρακτικές δυσκολίες συνέβαλαν στην καθυστέρηση του καθαρισμού και της καταγραφής του άφθονου νομισματικού υλικού που συνεχώς εισρέει στα εργαστήρια που μοιράζονται οι δύο Εφορείες Αρχαιοτήτων Δωδεκανή-

σου. Η νέα συστηματική καταγραφή των χριστιανικών νομισμάτων ξεκίνησε το 1988 στα πλαίσια μιας γενικότερης εκστρατείας τακτοποίησης των ευρημάτων στις αποθήκες των Εφορειών. Περιλαμβάνει κυρίως βυζαντινά νομίσματα από την εποχή της μεταρρύθμισης του Αναστασίου Α' (498 μ.Χ.) και εξής, δηνάρια της ιπποτοκρατίας (1309-1522), καθώς και φράγκικα νομίσματα που βρέθηκαν στη Ρόδο και τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα.

Τα νομίσματα της συλλογής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου καθρεφτίζουν κατ' ανάγκη τις διάφορες φάσεις από τις οποίες πέρασε η ανασκαφική έρευνα του οικισμού. Τα παλαιότερα ευρήματα χρονολογούνται από την ιταλοκρατία (1912-1943) και λείπουν οι ενδείξεις για την προέλευσή τους. Από τις πρώτες μεταπολεμικές ανασκαφές δεν έχουμε πολλά βυζαντινά και ιπποτικά νομίσματα γιατί, όπως ήδη αναφέρθηκε, το ενδιαφέρον των ανασκαφών της εποχής εστιαζόταν κυρίως στην κλασική αρχαιότητα. Αντίθετα, έχουμε αρκετά νομίσματα από παραδόσεις, όπου όμως κυριαρχούν τα νομίσματα μεγάλου μεγέθους.

Άφθονα στοιχεία δίνουν οι ανασκαφές της νέας πόλης, που έγιναν στις δεκαετίες του '60 και του '70, κυρίως ανάμεσα στην αρχαία ακρόπολη και τη δυτική πλευρά της μεσαιωνικής οχύρωσης⁴. Φαίνεται ότι κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο η οικονομική δραστηριότητα σε αυτή την περιοχή της πόλης εξακολούθησε να είναι έντονη. Από τη δεκαετία του '80 η συγκομιδή της ΚΒ' Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων σε χριστιανικά νομίσματα δεν είναι τόσο πλούσια, γιατί οι ανασκαφείς της έχουν απομακρυνθεί πολύ από τα όρια του οικισμού των μέσων χρόνων. Όμως σε αυτή την περίοδο έχουμε πια πλούσιο υλικό από ανασκαφές της 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων μέσα στη μεσαιωνική πόλη. Από τις μέχρι τώρα καταγραφές η νομισματική κυκλοφορία στη Ρόδο μέχρι το 1522 μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Κατά την αρχαιότητα η ροδιακή πολιτεία έθεσε στην κυκλοφορία μεγάλες ποσότητες αργυρών και χάλκινων νομισμάτων⁵. Η παραγωγή του νομισματοκοπείου της εξακολούθησε κατά τη ρωμαϊοκρατία έως το 2ο

4. Λ.χ. οικόπεδα Ξενοδοχείου Ήλιος (1960), Βαλάκη-Βολονάκη (1973), Φιλίππου (1976), Τζεδάκη (1982-3) κ.ά.

5. Βλ. Barclay V. Head, *BMC, Caria and the Islands*, Λονδίνο 1897. R.H.J. Ashton, *Rhodian Bronze Coinage and the Earthquake of 229-226 BC*, *NC* 146 (1986). A Series of Rhodian Didrachms from the mid-Third c. BC, *NC* 149 (1989). A Revised Arrangement for the Earliest

Coinage of Rhodes, *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins*, Λονδίνο 1993. G.K. Jenkins, *The Rhodian Plinthophoroi*, A Sketch, *Kraay-Mørkholm Essays*, Louvain 1989. D. Bérend, *Les tetradrachmes de Rhodes de la première période*, *SNR* 51 (1972). Eva Apostolou, *Les drachmes rhodiennes et pseudorhodiennes de la fin du IIIe et du début du IIe siècle av. J.-C.*, *RN* 150 (1995).

αίωνα μ.Χ. Τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα του 2ου αιώνα δεν σπανίζουν, αλλά το ρωμαϊκό νόμισμα επιβάλλεται στη Ρόδο κατά τον 3ο αιώνα, με συνηθέστερα ευρήματα κοπές των αυτοκρατόρων Γορδιανού Γ', Γαλλιηνού και Πρόβου, αλλά πιο πολλά είναι τα ευρήματα που χρονολογούνται στην περίοδο 284-408⁶. Μια κάμψη παρατηρείται στον 5ο αιώνα, όπου η κακή ποιότητα των νομισμάτων δυσκολεύει ακόμα περισσότερο τη μελέτη.

Από τη μεταρρύθμιση του Αναστασίου έως τη βασιλεία του Κώνσταντος Β' οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου εκπροσωπούνται ικανοποιητικά, ενώ έως τον 11ο αιώνα έχουμε ελάχιστα ευρήματα. Η κατάσταση βελτιώνεται με τις ανώνυμες κοπές και τα νομίσματα των Κομνηνών⁷. Μετά το 1204 το ροδιακό νομισματοκοπείο παράγει κακότεχνα χάλκινα νομίσματα για λογαριασμό της τοπικής δυναστείας των Γαβαλάδων και των διαδόχων τους⁸. Τα νομίσματα αυτά κυκλοφορούν μαζί με λατινικές και άλλες απομμήσεις του 13ου αιώνα, τα νομίσματα της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, καθώς και των Σελτζούκων του Ικονίου⁹.

Κατά το 14ο αιώνα η άφιξη των Ιωαννιτών ιπποτών πολλαπλασιάζει την τοπική παραγωγή, η οποία προσανατολιζείται σε εντελώς νέα πρότυπα, αυτά της φράγκικης Δύσης¹⁰. Κατά το 15ο αιώνα το ροδιακό νομισματοκοπείο αρχίζει να κόβει συστηματικά χρυσά νομίσματα, και κατά την τελευταία εικοσαετία του ίδιου αιώνα εμφανίζονται και μεγάλες αργυρές λίρες. Ας σημειωθεί ότι τα ισλαμικά νομίσματα, των οποίων η μελέτη δεν έχει ακόμα αρχίσει, αποτελούν συχνό εύρημα από την περίοδο της ιπποτοκρατίας.

Η συλλογή των χριστιανικών νομισμάτων της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου που προέρχονται από τη Ρόδο περιλαμβάνει κυρίως χάλκινα ή χαλκάρυτρα νομίσματα, αφού τα νομίσματα από ευγενές μέταλλο δεν αποτελούν συνηθισμένο ανασκαφικό εύρημα¹¹. Από τα νομίσματα αυτά έχουν ταυτιστεί και καταγραφεί 1.755¹² νομίσματα 6ου-16ου αιώνα, από τα οποία τα 250 περίπου είναι άγνωστης προέλευσης, κυρίως παραδόσεις ιδιωτών, τα περισσότερα δε μάλλον προέρχονται από την πόλη της Ρόδου και τα περικόρα της¹³. Επιπλέον, υπάρχει ένας θησαυρός από 4.000 πε-

6. Για τις ταυτίσεις των ρωμαϊκών νομισμάτων χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα: A.S. Robertson, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, III-V, Λονδίνο 1977-1982· C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, VI, Λονδίνο 1973· J.P.C. Kent, *The Roman Imperial Coinage*, X, Λονδίνο 1994· R.A.G. Carson, *Coins of the Roman Empire*, Cambridge 1990.

7. Με μια ύφεση την εποχή του Ιωάννη Β'. Το φαινόμενο εμφανίζεται και αλλού· πρβλ. Β. Πέννα, Η ζωή στις βυζαντινές πόλεις της Πελοποννήσου: η νομισματική μαρτυρία (8ος-12ος αι. μ.Χ.), *Μνήμη Martin Jessop Price*, Αθήνα 1996, σ. 195-264 και Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Θήβα, Νομίσματα, *ΑΔ* 48 (1993), Χρονικά, σ. 83-85 και Ελευσίνα, Νομίσματα, ό.π., σ. 46-49.

8. Για ευκρινέστερες απεικονίσεις τέτοιων νομισμάτων βλ. G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin*, Παρίσι 1878, πίν. VIII.22-25, 29-31, πίν. IX.3, 7, 11, πίν. XIX.14-15, 20, πίν. XX.27. Μνεία επίσης στον Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, σ. 254-255.

9. Για μία σύντομη εισαγωγή στην εξέλιξη του σελτζουκικού νομίσματος βλ. M. Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, Λονδίνο 1985, σ. 108 κ.ε. Τα σελτζουκικά αργυρά νομίσματα στη Ρόδο βρίσκονται συχνά επισήμασμένα. Βλ. Schlumberger, ό.π., σ. 220· Α.-Μ. Κάσδαγλη, Μεσαιωνική Ρόδος: Θησαυροί και σπάνιες κοπές, *Μνήμη Martin Jessop Price*, Αθήνα 1996, σ. 319-328.

10. Η επίδραση κυρίως των γαλλικών νομισμάτων, αλλά και των σταυροφορικών, είναι έκδηλη. Βλ. P. Grierson, Le gillat ou Carlin de Naples-Provence: le rayonnement de son type monétaire. *Centenaire de la Société Française de Numismatique (1865-1965)*, Παρίσι 1965, σ. 43-56 και D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1995.

11. Τα νομίσματα από ευγενές μέταλλο είναι τα εξής: 7 νομίσματα

Ιουστινιανού, 1 νόμισμα Ιουστίνου Β', 1 νόμισμα και 2 τρεμίσια Φωκά, 2 νομίσματα Ηρακλείου, 6 νομίσματα, 1 σεμίσιον και 2 τρεμίσια Κώνσταντος Β', 1 νόμισμα Ιουστινιανού Β', 1 νόμισμα Βασίλειου Α', 2 υπέρπυρα Νικηφόρου Γ', 3 χρυσάρυτρα τραχέα Μανουήλ, 4 tram Λέοντος Α' της Αρμενίας, 1 dirhem με ροδιακή επισημάνση (σελτζουκικό σουλτανάτο Ικονίου), 1 τζιλιάτο μεγάλου μαγίστρου Villeneuve, 2 άσπρα μεγάλου μαγίστρου Heredia, 1 γαλλικό écu (Κάρολος ΣΤ'), 1 τζαννέτο μεγάλου μαγίστρου Lastic, 1 τσεκίνο μεγάλου μαγίστρου Milly, 1 μιλανέζικο testone (δούκας Galeazzo Maria Sforza), 2 αργυρά marcelli (το ένα: δόγης Agostino Barbarigo), 1 λίρα και 6 μισόλιρα μεγάλου μαγίστρου Carretto και 2 απομμήσεις ενετικών δουκάτων. Για περισσότερα σχετικά με νομίσματα από πολύτιμο μέταλλο βλ. Κάσδαγλη, ό.π.

12. Για τις ταυτίσεις νομισμάτων του 6ου-7ου αι. χρησιμοποιήθηκε το έργο του W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*, 1-3, Βιέννη 1973 κ.ε. Για το διάστημα 668 έως το 1081 χρησιμοποιήθηκε η σειρά των A.R. Bellinger και P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Dumbarton Oaks 1966 κ.ε. (στο εξής: *DOC*), ενώ για την περίοδο 1081 και μετά οι εκδόσεις: M.F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Dumbarton Oaks 1969 και D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford*, Λονδίνο 1995. Ιδιαίτερα χρήσιμα στάθηκαν επίσης τα: C. Morrison, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, I-II, Παρίσι 1970, P. Grierson, *Byzantine Coins*, και, φυσικά, οι εξαιρετικοί πίνακες του Schlumberger, ό.π.

13. Αυτό προκύπτει από την ταυτότητα των ιδιωτών που παρέδωσαν τα περισσότερα από τα νομίσματα αυτά στην Αρχαιολογική Υπηρεσία.

ρίπου δηνάρια της ιπποτοκρατίας, η μελέτη του οποίου θα δώσει πολύτιμα στοιχεία για την ιστορία της «τσέκας» των Ιωαννιτών¹⁴.

Είναι γνωστό ότι 75 από τα νομίσματα (τα περισσότερα από παραδόσεις) βρέθηκαν στην ύπαιθρο. Πάντως, το 82% του συνόλου προέρχεται από ανασκαφές στην πόλη της Ρόδου, ενώ 263 δεν έχουν πλήρως ταυτιστεί, συνήθως επειδή ο βαθμός φθοράς τους δεν το επιτρέπει. Τα περισσότερα όμως από αυτά παρέχουν πληροφορίες που κάνουν δυνατή τη χρησιμοποίησή τους σε επιμέρους αναλύσεις. Η χρονολογική κατανομή των νομισμάτων φαίνεται στον Πίνακα 1. Από τη μελέτη τους διαπιστώθηκαν τα εξής:

Α. Τα χάλκινα νομίσματα της περιόδου 498-541 κατανέμονται στα νομισματοκοπεία, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2. Η κυριαρχία της Κωνσταντινούπολης είναι εμφανής όσο και αναμενόμενη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τα 30 νομίσματα της Θεσσαλονίκης τα 21 (70%) είναι εικοσανούμια. Ο αντίστοιχος πίνακας αξιών (Πίνακας 3) δείχνει φυσικά να υπερτερούν οι φόλλεις. Το υψηλό ποσοστό πεντανουμίων, τα περισσότερα από τα οποία (91%) προέρχονται από ανασκαφές, σημαίνει ότι οι μικρότερες αξίες είχαν ευρύτερη κυκλοφορία από αυτή που δείχνουν οι αριθμοί στους πίνακες.

Κατά την εποχή του Ηρακλείου ενδιαφέρον παρουσιάζει η ασυνήθιστα ευρεία κυκλοφορία των φόλλεων τύ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ (498-1522)

Αναστάσιος Α'	19	Ανώνυμοι φόλλεις τύπου Η	4
Ιουστίνος Α'	4	Μιχαήλ Ζ'	1
Ιουστίνος Α' ή Ιουστινιανός Α' (πεντανούμια με χριστόγραμμα)	23	Ανώνυμοι φόλλεις τύπου Ι	13
Ιουστινιανός Α'	48	Νικηφόρος Γ'	13
Ιουστίνος Β'	62	Ανώνυμοι φόλλεις τύπου J	6
Τιβέριος Β'	12	Ανώνυμοι φόλλεις τύπου Κ	11
Μαυρίκιος	24	Νομισματοκοπείο Τραπεζούντας	3
Φωκάς	24	Αδιάγνωστα 11ου αι.	10
Αταύτιστα 6ου αι. (τα 34 είναι πεντανούμια)	69	Αλέξιος Α', μετά τη νομισματική του μεταρρύθμιση (1092)	31
Ηράκλειος	238	Ιωάννης Β'	3
Κώνστας Β'	86	Μανουήλ	16
Απομμήσεις φόλλεων Κώνσταντος Β'	5	Ανδρόνικος Α'	2
Αταύτιστα 7ου αι.	4	Ισαάκιος Β'	11
Ιουστινιανός Β'	1	Αλέξιος Γ'	6
Αναστάσιος Β'	1	Θεόδωρος Λάσκαρις	1
Κωνσταντίνος ΣΤ' και Ειρήνη	1	Ιωάννης Βατάτζης	1
Νικηφόρος Α'	1	Ιωάννης Κομνηνός Δούκας	1
Μιχαήλ Β'	2	Ισαάκιος Κομνηνός Κύπρου	1
Θεόφιλος	2	Λέων Γαβαλάς	21
Βασίλειος Α'	2	Ιωάννης Γαβαλάς	4
Λέων ΣΤ'	3	Διάδοχοι των Γαβαλάδων στη Ρόδο	57
Κωνσταντίνος Ζ'	2	Λατινικές απομμήσεις (μεγάλο μέγεθος)	10
Ρωμανός Α'	7	Λατινικές απομμήσεις (μικρό μέγεθος)	92
Νικηφόρος Β'	1	Πιστές απομμήσεις	10
Ανώνυμοι φόλλεις τύπου Α1	3	Αταύτιστα τραχέα	80
Ανώνυμοι φόλλεις τύπου Α2	24	Αδιάγνωστα τεταρτηρά	9
Ανώνυμοι φόλλεις τύπου Β	59	Ιωαννίτες, 14ος αι.	146
Ανώνυμοι φόλλεις τύπου C	18	Ιωαννίτες, 15ος αι.	245
Ανώνυμοι φόλλεις τύπου D	2	Αδιάγνωστα δηνάρια Ιωαννιτών	44
Κωνσταντίνος Γ'	5	Ιωαννίτες, 16ος αι.	41
Ρωμανός Δ'	12	Δύση/Χριστιανοί Ανατολής/Φραγκοκρατία	61
		Αδιάγνωστα Φραγκοκρατίας/Δυτικά	17

14. Πρόκειται για εύρημα της ιταλοκρατίας, από την περιοχή του Κολλάκιου, κοντά στο παλάτι του μεγάλου μαγίστρου. Για τη λειτουργία του νομισματοκοπείου των Ιωαννιτών βλ. Ζ. Τσιρπανλής,

Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών ιπποτών, Ρόδος 1995, σ. 146-147 και έγγραφο αριθ. 199.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΑ (498-641)

	CON	ΝΙΚ	ΚΥΖ	ΑΝΤ	ΑΛΕ	ΘΕΣ	ΣΕΛ	ΚΑΡΧ
Αναστάσιος	13	2						
Ιουστίνος Α'		17	1	1	2	1		
Ιουστινιανός		19	5	2	9		1	
Ιουστίνος Β'		26	12	2	5		13	
Τιβέριος Β'	4	1		2		1		
Μαυρίκιος	9	4	3	5		2		
Φωκάς	4	3	5	5				
Ηράκλειος	156	20	5		10	13	1	1
Αταύτιστα	19	1	1	2	10			
Σύνολο	267	49	19	30	21	30	1	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΑΞΙΑ (498-668).

	N	5N	6N	10N	12N	16N	20N	30N	40N
Αναστάσιος	4	6		1			3		5
Ιουστίνος Α'		11			1		4		8
Ιουστινιανός	1	2		2		1	8		27
Ιουστίνος Β'		26					20		15
Τιβέριος Β'		3		2			2	1	4
Μαυρίκιος		2		4			3		15
Φωκάς		2		3			8	1	7
Ηράκλειος			3	8	7		30	2	175
Κώνστας Β'				3	3		4		67
Αταύτιστα		57		3	10		7		14
Σύνολο	5	109	3	26	21	1	89	4	337

που 2 του Grierson¹⁵: αποτελούν το 37,6% του συνόλου, αλλά αντιπροσωπεύουν τρία μόνο χρόνια της βασιλείας του ηγεμόνα (613-615 μ.Χ.). Εάν οι αριθμοί για τους έξι τύπους αναλυθούν ως αναλογία «απωλειών» κατ' έτος κοπής, τότε έχουμε 3,3 για τον τύπο 1· 0,6 για τον τύπο 3· 1 για τον τύπο 4· 4,8 για τον τύπο 5 και 4,5 για

τον τύπο 6, ενώ ο τύπος 2 ανεβαίνει στο εξαιρετικά υψηλό 16,3. Το γεγονός ότι ο τύπος 2 είναι κατά κανόνα τυπωμένος σε παλαιότερα πέταλα μαρτυρεί το βεβαιωμένο χαρακτήρα της παραγωγής¹⁶. Πάντως, η αρκετά υψηλή τιμή του 16,3 υποδηλώνει κάποιον πρόσθετο παράγοντα, τοπικού ίσως χαρακτήρα, που θα πρέπει να εξηγεί αυτή την αφθονία. Εάν σχετίζεται με τη διείσδυση των περσικών στρατευμάτων στην ευρύτερη περιοχή, μόνο συγκριτικές μελέτες με ευρήματα από τα άλλα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και από τη δυτική Μικρά Ασία θα μας διαφωτίσουν.

Ανάλογο πάντως φαινόμενο παρατηρείται και επί βασιλείας Κώνσταντος Β', με τον τύπο 2bis του Grierson (643-645). Εκπροσωπείται από 18 νομίσματα (30% των φόλλων του Κώνσταντος), ενώ ο δεύτερος πολυπληθέστερος τύπος, ο τύπος 4, αριθμεί μόνο 8. Αν υπολογισθεί η αναλογία «απωλειών» κατ' έτος κοπής, οι τιμές που παίρνουμε για τους άλλους 10 τύπους που εμφανίζονται¹⁷ κυμαίνονται από 0,33 έως 3. Για τον τύπο 2 bis παίρνουμε το ασυνήθιστα υψηλό 9. Ενδέχεται η ιδιορρυθμία αυτή να είναι συνέπεια της συμμετοχής της Ρόδου στην προετοιμασία για την ανάκτηση της Αλεξάνδρειας από τον Λέοντα τον Αρμένιο (644-646).

Β. Η σπανιότητα των ευρημάτων από τα τέλη του 7ου έως τα τέλη του 10ου αιώνα δεν αποτελεί έκπληξη. Όμως η εικόνα που μας δίνει ο 11ος αιώνας παρουσιάζει ιδιαιτερότητες¹⁸. Όπως ήδη επισημάνθηκε, οι ανώνυμοι φόλλεις τύπου Α2 ευνοούνται λόγω μεγέθους από τη διαδικασία που συγκέντρωσε το υλικό της Ρόδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι, από τα 24 νομίσματα της κατηγορίας αυτής, τα 15 (ποσοστό 62,5%) προέρχονται από παραδόσεις¹⁹. Παρ' όλα αυτά, αποτελούν μόνο το 13% του συνόλου των φόλλων έως τη μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α', ενώ αντίθετα, οι φόλλεις ανώνυμου τύπου Β, αποτελούν το 32,6% του συνόλου. Εδώ

15. *DOC* II.1, πίν. 21, σ. 226.

16. Πρβλ. R.N. Bridge - P.D. Whitting, A Hoard of Early Heraclius Folles, *NCirc* 74 (1966), σ. 131-132· P.J. Donald - P.D. Whitting, A VIIth Century Hoard from Cyprus, *NCirc* 75 (1967), σ. 162-163 μεταξύ άλλων.

17. Τύπος 1: 5 νομίσματα, τύπος 2: 3 νομίσματα, τύπος 3: 2 νομίσματα, τύπος 4: 8 νομίσματα, τύπος 5: 7 νομίσματα, τύπος 6: 2 νομίσματα, τύπος 7: 6 νομίσματα, τύπος 8: 1 νόμισμα, τύπος 9: 5 νομίσματα και τύπος 11: 3 νομίσματα.

18. Γενικότερα για τις ανώνυμες κοπές του 11ου αιώνα βλ. D.M. Metcalf, Interpretation of the Byzantine «Rex Regnantium» Folles of Class A c. 970-1030, *NChron* 7th series, 10 (1970)· ο ίδιος, Bronze Coinage and City Life in Greece circa AD 1000, *BSA* 60 (1965), σ. 1-

40· ο ίδιος, *Coinage in SE Europe*, Λονδίνο 1979· Β. Πέννα, *Το Βυζάντιο και οι λαοί της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης: η νομισματική μαρτυρία (Η-ΙΑ' αι. μ.Χ., Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σ. 651-656· η ίδια, ό.π. (υποσημ. 7).

19. Οι φόλλεις αυτοί, όσο το επιτρέπει η φθορά τους, κατανέμονται ως εξής στον πίνακα με τις ποικιλίες που έχει καταρτίσει ο Grierson (*DOC* III.2, σ. 645, πίν. 24): NB 99 (41), NB 110 (3), NB 112 (41), NB 119 (15/16a), NB 177 (47), NB 193 (10/40b), NB 198 (27), NB 215 (32), NB 223 (39), NB 246 (14/35), NB 379 (47), NB 443 (8), NB 444 (14b/24), NB 490 (24a/39/40b), NB 575 (3), NB 647 (14/22), NB 711 (3), NB 1101 (12/21), NB3381 (3/5). Το NB 3759 ανήκει σε παραλλαγή της ποικιλίας 31, με τρεις κουκκίδες πάνω από την επιγραφή.

αντιμετωπίζουμε το εξής φαινόμενο: οι φόλλεις τύπου Β προέρχονται κυρίως από ανασκαφές (σε ποσοστό 81% επί συνόλου 60 νομισμάτων), γεγονός που οφείλεται στη μορφή τους –υπερβολικός βαθμός φθοράς και πέταλα περικεκομμένα σε στρογγυλεμένο ορθογώνιο σχήμα που έχουν χάσει τουλάχιστον το μισό από το αρχικό τους βάρος²⁰. Στα περισσότερα από τα νομίσματα ο οπισθότυπος, που έχει αντισταθεί καλύτερα στη φθορά, διαγράφεται σαν σκιά, ενώ ο εμπροσθότυπος σπάνια διακρίνεται. Αν και υπάρχουν νομίσματα του τύπου Β σε ενδιάμεση κατάσταση, θα μπορούσαμε ίσως να μιλήσουμε για μία νέα κατηγορία «απομίμησης», δίπλα σε αυτές που περιγράφει ο Grierson²¹. Θα πρέπει όμως να είμαστε επιφυλακτικοί, αφού το ίδιο ακριβώς φαινόμενο –ίδια φθορά, ίδια εμφάνιση– παρουσιάζεται στα περισσότερα νομίσματα του ανώνυμου τύπου C²² και σε όλους τους φόλλεις του Ρωμανού Δ'²³, ενώ δεν απουσιάζουν νομίσματα σε ενδιάμεση κατάσταση. Ως εκ τούτου κρίνεται απαραίτητη μια έρευνα σε ευρύτερο πεδίο, ώστε να εξακριβωθεί η εμβέλεια του φαινομένου²⁴. Μια ακόμα αύξηση εντοπίζεται στην παραγωγή της βασιλείας του Νικηφόρου Γ', η οποία αποτελεί υπερβολική έκφραση γενικότερης τάσης, όπως δείχνουν τα ευρήματα από την Αθήνα, την Κόρινθο, τις Σάρδεις και την Αντιόχεια (βλ. και Πίνακα 5). Από την παραγωγή της βασιλείας του Αλεξίου Α', μετά τη νομισματική του μεταρρύθμιση, μπορούν να ταυτιστούν με ασφάλεια μόνο χάλκινα τεταρτηρά δύο τύπων: α) με διάλιθο σταυρό στον οπισθότυπο (βλ. Hendy, πίν. 8, 10-12) και β) με προτομή Χριστού/προτομή αυτοκράτορα (Hendy, πίν. 8, 7-8). Η κατηγορία με το διάλιθο σταυρό αποτελεί το 70% (21 νομίσματα) και προέρχεται από περισσότερα του ενός νομισματοκοπεία: δια-

κρίνονται διαφορές στο πάχος των πετάλων, στην ποιότητα της τεχνικής, στο βάρος κ.ο.κ.²⁵.

Γ. Εντυπωσιακή είναι η παρουσία των λατινικών απομιμήσεων, που υπερτερούν αριθμητικά της παραγωγής του τοπικού νομισματοκοπείου, με την οποία πρέπει να είναι σύγχρονα: 102 νομίσματα έναντι 82. Από τις λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους, που αποτελούν και την πλειονότητα, συνηθέστεροι είναι οι τύποι Α (41%) και Γ (26%). Ακολουθούν οι τύποι Β (13%) και Δ (11,9%), ενώ οι τύποι C, E και F εκπροσωπούνται από 6 μόνο νομίσματα. Όσον αφορά τις κοπές της εποχής των διαδόχων της δυναστείας των Γαβαλάδων, έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί 14 τύποι που ταυτίζονται με αυτούς του Schlumberger²⁶ ή αποτελούν παραπλήσια παραλλαγές τους. Σε αυτούς πρέπει να προστεθούν 7 νέοι τύποι. Η κατηγορία των «πιστών απομιμήσεων» («βουλγαρικές» κατά τον Hendy) εκπροσωπείται κυρίως από νομίσματα του τύπου C²⁷. Πρέπει δε να σημειωθεί ότι στα «αταύτιστα τραχέα» του Πίνακα 1, περιλαμβάνονται και ορισμένα νομίσματα σε αρκετά καλή κατάσταση, που στάθηκε αδύνατο να ταυτιστούν ακριβώς αν και αποτελούν μάλλον νέους τύπους ή παραλλαγές.

Δ. Τα περισσότερα ροδιακά ιπποτικά δηνάρια είναι ανώνυμα. Η χρονολόγησή τους είναι ένα πρόβλημα που δεν έχει ακόμα λυθεί²⁸. Ο διαχωρισμός τους στον Πίνακα 1 βασίζεται σε παρατηρήσεις από τα πρώτα στάδια της μελέτης ενός μεγάλου ευρήματος με χρονολογία «απόκρυψης» τις αρχές του 15ου αιώνα, επί μεγάλου μαγίστρου Philibert de Naillac, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν τα ελάχιστα torneselli που περιλαμβάνει²⁹. Έτσι, ο 14ος αιώνας και η εποχή του Naillac περιλαμβάνει χαλκάργυρα δηνάρια τύπου janua, χάλκινα δηνάρια τύπου châtel που επιγράφονται *MAGR • OSPITALIS /*

20. Μέσος όρος βάρους με κανονική φθορά: 10,6 γρ., μέσο βάρος περικεκομμένων και φθαρμένων νομισμάτων: 4,17 γρ.

21. *DOC III.2*, σ. 680-681.

22. Μέσο βάρος: 4,14 γρ.

23. Μέσο βάρος: 3,36 γρ.

24. Παρόμοια νομίσματα υπάρχουν και σε συλλογές του εξωτερικού. Ο Δρ. Metcalf είχε την καλοσύνη να μου δείξει ένα δείγμα στην Οξφόρδη –δυστυχώς δεν υπήρχαν πληροφορίες για την προέλευσή του.

25. Για την παραγωγή τεταρτηρών του Αλεξίου Α' με διάλιθο σταυρό, εκτός από τον Hendy, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 129, βλ. Metcalf, *Coinage in SE Europe*, σ. 113 και Ι. Τουράτσογλου - Η. Τσουρτη-Κούλη - Μ. Γαλάνη-Κρίκου, Ο θησαυρός «Κομοτηνής»/1979 (:): Συμβολή στην κυκλοφορία των τεταρτηρών του ΙΒ' αι. μ.Χ. *Byzantine Thrace, Image and Character*, Άμστερνταμ 1989, σ. 367-428.

26. Πρβλ. Schlumberger, ό.π., πίν. VIII.21, 22, 23, 25, 29, 30, 31, IX.6,

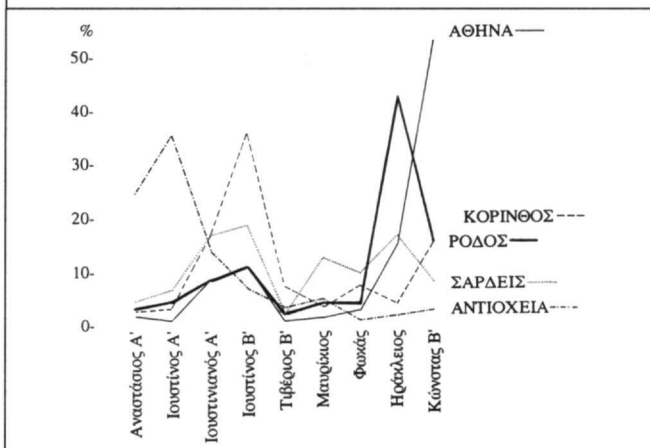
7, XIX.5, 12, 14, XX.26, 27.

27. Πρβλ. δημοσιεύσεις συνόλων που αναθεωρούν τις απόψεις του Hendy σχετικά με τις απομιμήσεις άσπρων τραχέων, των D.M. Metcalf (Faithful Copies and a Hoard Containing Neatly Clipped Trachea, *Χαρακτήρ, Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σ. 177-183) και Ι. Τουράτσογλου (The Aiani 1973 Hoard of Billon Trachea, *AAA VII* (1974), σ. 433-435· ο ίδιος, Unpublished Byzantine Hoards of Billon Trachea from Greek Macedonia and Thrace, *Balkan Studies* 14 (1973), σ. 131-166· ο ίδιος, «Θησαυρός» άσπρων τραχέων από τα Βραστά Χαλκιδικής, *AAA VIII* (1975), σ. 124-129· ο ίδιος, Θησαυρός «άσπρων τραχέων/1983 από την Άρτα, *ΑΔ* 36 (1981), Μελέτες, σ. 209-226.

28. Βλ. Schlumberger, ό.π., Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East* Κάσδαγλη, ό.π.

29. Για τα ενετικά torneselli βλ. A.M. Stahl, *The Venetian Tornesello. A Medieval Colonial Coinage*, Νέα Υόρκη 1985.

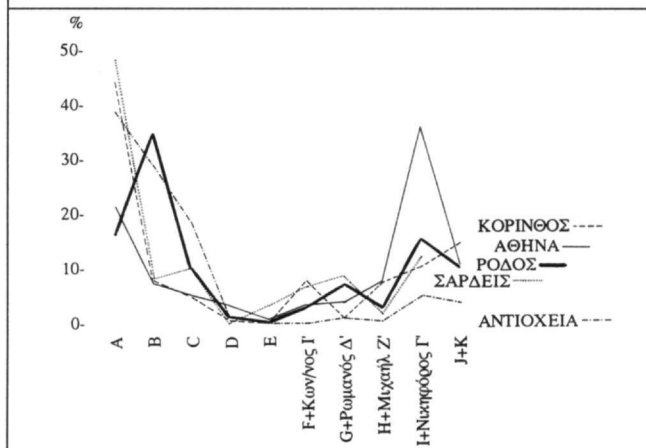
ΠΙΝΑΚΑΣ 4. ΧΑΛΚΙΝΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ (498-668). ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΠΟΣΟΣΤΟΥ % ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΕ ΚΑΘΕ ΘΕΣΗ

CIVITAS • RODIS (κατηγορία 1), χάλκινα και χαλκάργυρα δηνάρια ιδιαίτερης ομάδας του τύπου *châtel*, που διακρίνεται από συστηματική επικοπή σε παλαιότερους τύπους και κακή ποιότητα εργασίας (κατηγορία 2), 1 τζιλιάτο του μεγάλου μαγίστρου Elion de Villeneuve και 2 άσπρα του μεγάλου μαγίστρου Juan Fernandes de Heredia. Στο 15ο αιώνα, από την εποχή του De Naillac έως τη νομισματική μεταρρύθμιση του μεγάλου μαγίστρου Pierre d'Aubusson (περ. 1490)³⁰, συγκαταλέγονται χάλκινα δηνάρια τύπου *châtel*, που δεν υπάγονται στις παραπάνω δύο κατηγορίες, ένα τζαννέτο του μεγάλου μαγίστρου Jean de Lastic και ένα τσεκίνι του μεγάλου μαγίστρου Jacques de Milly. Ο 16ος αιώνας εκπροσωπείται από χαλκάργυρα δηνάρια νέου τύπου των μεγάλων μαγίστρων Pierre d'Aubusson και Emery d'Amboise, καθώς και αργυρά μισόλιρα και λίρες του μεγάλου μαγίστρου Fabrizio del Carretto. Η εικόνα που δίνει πάντως αυτή η κατανομή είναι σε μεγάλο βαθμό πλασματική: είναι βέβαιο ότι τα χαλκάργυρα δηνάρια τύπου *janua* συνέχισαν να κυκλοφορούν για μεγάλο διάστημα στο 15ο αιώνα³¹, ενώ δεν έχουμε την παραμικρή ιδέα αν τα χάλκινα ανώνυμα δηνάρια της κατηγορίας 3 («*denarii parvi*»)

30. Για τα νομίσματα της ιπποτοκρατίας στη Ρόδο το 15ο και το 16ο αιώνα, εκτός από τον Metcalf (ό.π., υποσημ. 10), βλ. E. Bernareggi, *Gigliati del Gran Maestro dei Cavalieri di Rodi Philibert de Naillac*, *RIN* XII (LXVI), Παβία 1964· F. Mannucci, *Giannetti dei Gran Maestri dell'Ordine di San Giovanni a Rodi*, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* XI, Lugano 1982, σ. 343-350· *Tre monete inedite dei cavalieri di San Giovanni a Rodi*, *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche* XI, Lugano 1983, σ. 289-294 και *Sulle monete di Pietro d'Aubusson Gran Maestro dei Cavalieri di San*

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. ΦΟΛΛΕΙΣ (969-1081). ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΠΟΣΟΣΤΟΥ % ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΕ ΚΑΘΕ ΘΕΣΗ

συνέχισαν να κυκλοφορούν έως το τέλος της ιπποτοκρατίας.

Είναι γνωστό από γραπτές πηγές ότι οι ίδιοι οι Ιωαννίτες χρησιμοποιούσαν ευρέως ξένα χρυσά νομίσματα (φλουριά, τσεκίνια κ.ά.) μαζί με τις δικές τους κοπές, που προφανώς δεν επαρκούσαν για τις συναλλαγές του Τάγματος. Κατ' αναλογία το ίδιο θα πρέπει να συνέβαινε στον ιδιωτικό τομέα με νομίσματα από ευγενή μέταλλα, όπως *marcelli*, *testoni* και οθωμανικά άσπρα. Δεν φαίνεται όμως να υπήρχε η ίδια ανοχή για ξένα νομίσματα μικρής αξίας, όπως υποδηλώνει το γεγονός ότι δηνάρια άλλων περιοχών αποτελούν σχετικά σπάνιο εύρημα. Χτυπητό παράδειγμα αποτελούν τα *torneselli* – οι έρευνες της Ρόδου έχουν φέρει στο φως μόλις 10 – ή τα δηνάρια της Κύπρου – έχουν βρεθεί μόλις 8. Τα 15 σκελικά δηνάρια της αραγωνέζικης περιόδου μάλλον αποτελούν ένδειξη του πιο πολυσύχναστου θαλάσσιου δρόμου που συνέδεε την εποχή εκείνη τη Ρόδο με τη Δύση. Αν αποπειραθούμε να συγκρίνουμε, έστω πρόχειρα, την κυκλοφορία στη Ρόδο με βάση τα παραπάνω στοιχεία, καθώς και τα στοιχεία που παρέχουν οι δημοσιεύσεις των ανασκαφών Αθηνών³², Κορίνθου³³, Σάρδε-

Giovanni a Rodi (1476-1503), *Quaderni Ticinesi di numismatica e antichità classiche* XVI, Lugano 1987, σ. 293-299.

31. Βλ. F.W. Hasluck, *Contributions to the History of Levant Currencies*, II. William Wey's Notes on the Coinage of the Latin Orient, *BSA* 19 (1912-13), σ. 179-181.

32. M. Thompson, *Coins from the Roman through the Venetian Period, The Athenian Agora*, II, Princeton 1954.

33. K.M. Edwards, *Coins, 1896-1929, Corinth*, VI, Cambridge, Mass. 1933.

ων³⁴ και Αντιόχειας³⁵, για δύο περιόδους όπου το υλικό είναι αρκετό, έχουμε τα αποτελέσματα που δίνουν οι Πίνακες 4 και 5, για τις περιόδους 498-668 και 969-1081 αντίστοιχα. Βλέπουμε ότι η ποσοστιαία κατανομή του υλικού της Ρόδου παρουσιάζει μεγαλύτερη συγγένεια με της Αθήνας έως τα μέσα του 7ου αιώνα και με της Αντιόχειας τον 11ο αιώνα. Τούτο αποτελεί ένδειξη ότι και για άλλες παραμέτρους της ζωής στις πόλεις αυτές θα μπορούμε ίσως να περιμένουμε ανάλογες ομοιότητες. Όπως είναι φανερό από τα παραπάνω, πολλή δουλειά μένει ακόμα να γίνει με το νομισματικό υλικό της Ρόδου

που αναφέρεται στην περίοδο 498-1522, χωρίς να υπολογίσουμε τη συνεχή αύξησή του χάρη στην ανασκαφική δραστηριότητα. Όμως η χρησιμότητά του για τον έλεγχο των φαινομένων της νομισματικής κυκλοφορίας σε άλλες περιοχές θα είναι σημαντική. Επιπλέον, και με τη δέουσα προσοχή, μπορεί να ενισχύσει τις ενδείξεις για τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας που είναι γενικά δύσκολο να τεκμηριωθούν. Η δημοσίευση του νομισματικού υλικού σε έναν προσεγμένο κατάλογο με σωστή απεικόνιση, θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να συμμετάσχει η Ρόδος σε αυτό τον τομέα της έρευνας.

Anna-Maria Kasdagli

CHRISTIAN COINS FROM RHODES. AN INTRODUCTION

The coin collection of the Archaeological Service of the Dodecanese includes 1,755 Christian coins found in Rhodes, from the reform of Anastasius I (498) to the Ottoman conquest of the island (1522). Obtained from over 50 years of rescue excavation (82% of the above total) or stray finds, only 52 are of precious metal; the rest have often suffered from the acidity of the local soils. These coins form a representative sample of the small currency in circulation over a period of ten centuries.

At this stage, apart from breaking them down into reigns and mints (Tables 1 and 2), the following should be noted:

A. Comparatively high numbers of Constantinopolitan type 2 (Grierson) for Heraclius; and of type 2bis for Constans II. They may be linked to Persian interference *ca.* 620 and the preparations of Leo the Armenian for the reconquest of Alexandria in 644-646 respectively.

B. High frequency of 11th-century class B anonymous folles, which also present a characteristic pattern of wear; this latter feature is shared by Romanus IV signed folles and, to a lesser extent, by class C anonymous folles (these are much less frequent).

C. Representation of post-reform Alexius I coinage exclusively by two classes of tetartera: 70% of those are jewelled cross/imp. bust (Hendy, 1st coinage of Thessalonica) and 30% bust of Christ/imp. bust (Hendy, 3rd coinage of Thessalonica).

D. Relatively high frequency of small module Latin imitations (they exceed the locally minted finds of the 13th century), especially types A and G; also presence of 'Bulgarian' imitations.

E. 'Janua'-type billon deniers, hitherto assigned to the 14th century, may have been in wide circulation through a considerable part of the 15th century, alongside category 3 'châtel' deniers which had superseded two earlier categories of copper deniers by the 1420s.

F. The most frequently occurring foreign denier is the 15th-century Aragonese/Sicilian type, followed at some distance by Venetian torneselli and Cypriot issues. They all reflect maritime trade routes.

The pattern of copper coinage circulation in Rhodes follows Athens most closely for the 6th to the mid-7th century and that of Antioch for the 11th century.

34. G.E. Bates, *Byzantine Coins, Archaeological Exploration of Sardis*, Cambridge Mass. 1971.

35. D.B. Waage, *Antioch on the Orontes IV, II: Greek, Roman, Byzantine and Crusaders' Coins*, Princeton 1952.